

ОСОБИСТІ БІБЛІОТЕКИ АРХИМАНДРИТІВ ТА АРХИЄРЕЇВ УКРАЇНСЬКИХ ЄПАРХІЙ ЯК МАРКЕР ЗМІН КУЛЬТУРНО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ЖИТТЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

Книжкові зібрання духовенства українських єпархій Російської імперії згадуються у багатьох працях, присвячених різним аспектам історії Церкви, вивченню життя та діяльності єрархів, функціонування навчальних закладів, їхніх бібліотек тощо. Ще на межі ХІХ–ХХ ст. з'явилися перші спеціальні дослідження окремих особистих книгозбірень духовенства ХVІІІ ст., які супроводжувалися публікацією каталогів¹. На сьогодні маємо наукові роботи про приватні бібліотеки представників вищих прошарків суспільства, книжкові зібрання викладачів і випускників Києво-Могилянської академії та ін.² Деякі з цих напрацювань репрезентують цілком новаторські підходи в згаданій царині. Зокрема, Наталя Яковенко на прикладі творів Йоаникія Галятовського показала, як можна використовувати «бібліотечний ресурс» задля реконструкції «інтелектуального повсякдення» та ширше – «обличчя нової української культури» другої половини ХVІІІ ст.³ Звісно, специфіка завдань кожної наукової розвідки зумовлювала відбір бібліотек і методику аналізу репертуару їхніх книжок.

Проблема, яка ще не була поставлена в ролі спеціального завдання, – це виявлення змін у книжкових зібраннях духовенства українських єпархій

---

¹ С. И. Маслов *Библиотека Стефана Яворского*. Киев 1914.

² В. Нічик. *Києво-Могилянська академія і німецька культура*. Київ 2001; О. Дзюба. Приватні бібліотеки України ХVІІІ ст.: власники та репертуар зібрань // *Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст.)* 2 (2002) 292–302; О. Дзюба. Німецька книга в бібліотеках України (ХVІІІ ст.) // Там само 4 (2004) 307–319; L. Sharipova. *Latin books and the Eastern Orthodox clerical elite in Kiev, 1632–1780*. Manchester 2006; О. Дзюба. Книгозбірні викладачів та випускників Київської академії // *Енциклопедія історії України*, т. 4: *Ка – Ком*. Київ 2007, с. 359–362; С. Кагамлик. *Українська православна ієрархія ХVІ–ХVІІІ ст.: інтелектуальний і духовний виміри*. Київ 2018; та ін.

³ Н. Яковенко. *У пошуках Нового неба. Життя і тексти Йоаникія Галятовського*. Київ 2017.

у другій половині XVIII ст. на тлі тогочасних культурних зрушень. У цій статті вивчення таких книгозбірень стало компонентою більш масштабної мети – реконструювання інтелектуальних мереж на Слобожанщині та Гетьманщині у другій половині XVIII – на початку XIX ст. У центрі уваги перебуває певне коло осіб, котрих об'єднувала активна комунікація й такі види діяльності, як викладання, популяризація наукових знань, переклад книг, написання навчальних посібників. Фактично в другій половині XVIII ст. виникла мережа зв'язків нового типу. Вона утворилася навколо Києво-Могилянської академії, Харківського, Чернігівського та Переяславського колегіумів. Задля визначення специфічних рис цієї спільноти інтелектуалів у фокусі розвідки перебувають її «типові» представники, спрямованість їхніх інтелектуальних пошуків, форми комунікації, а також результати обміну ідеями й текстами. Вміст бібліотек цих інтелектуалів є одним з тих маркерів, за допомогою яких можна зафіксувати зміни в культурно-інтелектуальному житті, що відбулись у Слобожанщині та Гетьманщині у XVIII ст.

Чиї бібліотеки аналізувати?

Виходячи з вказаних завдань, був сформований список архимандритів та архиєреїв українських епархій – осіб, котрі були залученими до місцевого життя і, відповідно, до інтелектуальної мережі, що досліджується⁴. Типовими прикладами, на матеріалі яких розкриватиметься зазначена тема, є дві бібліотеки: ректора Харківського колегіуму архимандрита Лаврентія (Кордета) та чернігівського єпископа Кирила (Ляшевецького)⁵. Два реєстри книг Лаврентія складені в 1776 та 1781 рр.⁶, книгозбірня владики

⁴ Про цю мережу див.: Л. Посохова. Інтелектуали Харківського колегіуму другої половини XVIII – початку XIX століття: мереживо зв'язків і взаємин // *Київська Академія*, вип. 12. Київ 2014–2015, с. 160–184; її ж. «Сад українських наук» і його созидатели: опыт реконструкции интеллектуальных сетей второй половины XVIII – начала XIX века // *Век Просвещения* [= *Что такое Просвещение? Новые ответы на старый вопрос*, вип. 6]. Москва 2018, с. 189–207.

⁵ Лаврентій Кордет (1720–1781) навчався в Києво-Могилянській академії, викладав у Харківському колегіумі, був префектом, згодом ректором. Кирило Ляшевецький (1720–1770) теж здобував освіту в Києво-Могилянській академії, як єпископ чимало зробив для розвитку Чернігівського колегіуму. Його бібліотека передана закладу на прохання керівництва.

⁶ Частные записки и письма Лаврентия Кордета // ВР ІЛ, ф. 20, спр. 13, арк. 230–298 зв.; По доношенію єпископа Белгородского Аггея о смерти архимандрита Курского Знаменского монастыря Лаврентея с приложениями описи // РГИА, ф. 796, оп. 67, д. 572, л. 1–14 об.

Кирила⁷ описана 1770 р. Задля проведення паралелей з бібліотеками інших місцевих інтелектуалів, які не належали до духовного стану, фігуруватиме і книгозбірня бунчукового товариша Степана Лашкевича (каталог укладений у 1764 р.)⁸. Ці зібрання задокументовані приблизно в один час, що робить їхнє порівняння коректним. Зразком бібліотеки першої половини XVIII ст. стала збірка книг ректора Харківського колегіуму архимандрита Платона (Малиновського)⁹.

Дослідники, котрі вивчають бібліотеки, зокрема для з'ясування «читацьких інтересів українських православних єрархів XVII–XVIII ст.», нерідко звертаються ще й до таких зібрань: тверського архиєпископа Феофілакта (Лопатинського), в'ятського єпископа Лаврентія (Горки), псковського архиєпископа Симона (Тодорського), новгородського архиєпископа Амвросія (Юшкевича), рязанського єпископа Гавриїла (Бужинського) та ін. Хоча становлення цих видатних людей тісно пов'язане з Києво-Могилянською академією, не можемо не брати до уваги те, що вони виїхали з України в молодому віці й більша частина їхнього життя, коли власне й тривав процес нагромадження бібліотек, пройшла далеко від рідної землі, в інших соціально-культурних умовах. Крім того, діячі такого рівня мали змогу вдаватися до доволі специфічних способів формування своїх книгозбірень (відомо, що Феофан (Прокопович) поповнював бібліотеку й військовими трофеями).

Для досягнення завдань цього дослідження вирішено зосередитися лише на тих інтелектуалах, котрі були занурені в місцеve середовище, ставши його невід'ємною частиною, а їхні книжкові зібрання формувались у тих полкових чи сотенних містах, де вони жили і діяли тривалий час. Вважаємо, що саме такий шлях дозволить адекватніше уявити зміни в культурних осередках Слобожанщини чи Гетьманщини тієї доби.

Загальні підходи до аналізу бібліотечних зібрань

Сьогодні варто спробувати відмовитися від принципу дослідження бібліотек, який базується на досить поширених прийомах структурування реєстрів XVIII ст.: або за «відділами» («латинські», «польські», «німецькі», «російські» книги); або за «розділами» («філософські», «богословські» книги тощо). Такі «поділи» неодноразово застосовували вчені XIX–XX ст.,

⁷ По доношению Черниговской консистории о кончине преосвященного Черниговского Кирилла (дело 238) // *ОДД*, т. 50: 1770 г. Петроград 1914, стп. 700–711.

⁸ Каталог бібліотеки бунчукового товариша С. І. Лашкевича // *ІР НБУВ*, ф. П, спр. 6781, арк. 1–6.

⁹ По доношении о смерти архиєпископа Платона Малиновского (дело 249) // *ОДД*, т. 34: 1754 г. Санкт-Петербург 1912, стп. 611–618.

зосібна Сергій Маслов, який вивчав книгозбірню митрополита Стефана (Яворського)¹⁰. Застосовано до однієї бібліотеки цей прийом може бути доречним і функціональним. Однак, якщо йдеться про узагальнення щодо процесу наповнення книгозбірень десятків осіб, а тим паче тих книжкових зібрань, котрі склалися протягом XVII–XVIII ст., це неодмінно призводить до ефекту «неопозитивістських студій». За такого підходу неможливо уникнути довгого шереху прізвищ видатних богословів, філософів, філологів та назв їхніх творів, які були наявні у бібліотеках. Читачеві фактично пропонують згадати важливі віхи у розвитку різних галузей знання, що втілені у відомих працях, ще й вкупі з біографічними довідками про авторів. А за таких умов важко відшукати та показати зміни, простежити тенденції у процесі формуванні зібрань. Перерахування книг і відкриттів дає уявлення про невпинний рух науки, проте мало свідчить про культурні зміни конкретного середовища. Дотримуємося погляду, що дослідники історії наукової думки повинні ставити перед собою одні завдання, а ті, хто вивчає книги та читання як соціокультурне явище (на певній території та в певному середовищі), – інші. Тож ці розвідки мають здійснюватися за різними дослідницькими програмами. З огляду на це, сьогодні актуальним є пошук підходів до вивчення книжкових зібрань і читання на українських землях XVIII ст. та змін, які відбувались упродовж цього періоду в культурі.

Співвідношення книг в особистих бібліотеках

Починати аналіз приватних бібліотек архимандритів та архиєреїв XVIII ст. (це актуально й для інших категорій населення) доцільно зі встановлення співвідношення книг релігійно-духовного змісту та «світського сегмента». Ознайомившись із реєстрами бібліотек другої половини того століття, не складно помітити в багатьох з них стрімке зменшення кількості релігійно-духовних творів. Цифрові дані засвідчують вражаючу картину. У збірці Кирила (Лящевецького) з усіх 380 книг релігійно-духовне наповнення має тільки 115, тобто 30,2 %¹¹. У Лаврентія (Кордета) цей показник узагалі лише 10 %¹². Натомість у колекції Платона (Малиновського) (опис укладений 1754 р.) книжок такого типу було понад 60 %¹³. Як бачимо, пропорція цих двох сегментів відрізняється кардинально. До речі, важливо також

¹⁰ С. И. Маслов. *Библиотека Стефана Яворского*, с. 27–38.

¹¹ Підрахунки зроблено за реєстром: *По доношению Черниговской консистории*, стп. 700–711.

¹² Обчислено за реєстром: РГИА, ф. 796, оп. 67, д. 572, л. 1–14 об.

¹³ Обчислено за реєстром: *По доношении о смерти архиепископа Платона Малиновского*, стп. 611–618.

відповісти на запитання, як сепарувати ці книги. Певним дороговказом для авторки цих рядків став реєстр бібліотеки Лаврентія (Кордета)¹⁴, в якому укладач увів розділ «світські книги». Цей прийом застосовується і в деяких інших реєстрах. На підставі таких джерел науковець може апелювати до розуміння «світської» книги тогочасною людиною духовного стану та вподобань представників відповідного середовища, послуговуючись цим у своїх класифікаціях.

Якщо кількома словами охарактеризувати зміни у репертуарі релігійних книг, то необхідно відзначити появу серед них «нової» церковної літератури, зокрема проповідей митрополита Платона (Левшина). Еліс Віртшафтер вважає, що саме ці проповіді дозволяли читачам осмислювати європейські ідеї й наділяти їх православним змістом, шукати і знаходити поєднання ідей Просвітництва і православного релігійного вчення¹⁵.

Подібні результати зіставлення кількості книг релігійних і світських спостерігаємо на прикладах багатьох інших особистих книжкових зібрань другої половини XVIII ст., що належали вищим прошаркам населення. Цей показник є важливим маркером змін і достатньо красномовним свідченням певної еволюції. Щодо першої половини XVIII ст. вчені робили висновки про спеціалізацію бібліотек архиєреїв, цілеспрямовану добірку книг богословсько-проповідницького спрямування¹⁶. У другій половині XVIII ст. книгозбірні набувають іншого характеру. Як встановити ці нові ознаки?

Енциклопедизм vs спеціалізація

Спробуємо з'ясувати конкретні галузі знань, що їх репрезентували світські книжки в особистих бібліотеках духовенства другої половини XVIII ст. Згідно з реєстрами, у «світському блоці» переважали тогочасні наукові праці. Це загальне спостереження може бути конкретизоване шляхом встановлення тих сфер науки, яких стосувалися книги. Не слід ігнорувати і факт, що світська література у бібліотеках клиру була й у першій половині XVIII ст. Стефан (Яворський), скажімо, мав у своєму розпорядженні книги з філософії, медицини, історії, географії, юриспруденції¹⁷. Втім, праць науково-природничої тематики в нього було всього дві¹⁸. Натомість у другій половині XVIII ст. у зібраннях Лаврентія (Кордета) та Кирила (Лящевецького)

¹⁴ РГИА, ф. 796, оп. 67, д. 572, л. 1–14 об.

¹⁵ Е. К. Wirtschafter. *Religion and Enlightenment in Catherinian Russia*. DeKalb (Ill.) 2013.

¹⁶ С. П. Луппов. *Книга в России в первой четверти XVIII века*. Ленинград 1973, с. 252.

¹⁷ С. И. Маслов. *Библиотека Стефана Яворского*, с. 34–35.

¹⁸ Там само, с. 37.

таких видань уже значно більше. Вони присвячені астрономії, фізиці, математиці, мінералогії, біології тощо. Наприклад, до колекції єпископа Кирила ввійшли: «Речь о новых изобретениях в лунной теории» Микити Попова¹⁹, «Слово о происхождении света» Михайла Ломоносова²⁰, кілька робіт з фізики Християна Вольфа²¹, «Минералогия» Йогана Валлеріуса²². Архимандрит Лаврентій, своєю чергою, мав сучасні медичні²³, узагальнювальні економічні та історико-географічні (понад 70 позицій) праці²⁴.

На окрему увагу заслуговує наявність у книжкових колекціях наукової періодики. Так, і в Кирила (Лящевецького), і в Лаврентія (Кордета) було декілька томів «Трудов Вольного Экономического общества», архимандрит також зібрав кілька номерів науково-популярного журналу «Ежемесячные сочинения и известия о ученых делах», «Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие» (перший у Російській імперії щомісячний науково-популярний часопис, заснований Петербурзькою Академією наук), а ще окремо зберігав декілька статей з енциклопедії Дідро – Д'аламбера.

Зі сказаного випливає, що типовою рисою бібліотек стає енциклопедизм. Спостерігаємо очевидне прагнення представників церковної єрархії до всебічної освіченості, глибокої обізнаності в різних галузях знання. Та наскільки можна говорити про енциклопедизм як гносеологічний ідеал цих людей? Відповідь на це запитання не може бути вичерпною, якщо опиратися лише на наявність або відсутність тієї чи іншої книги в інтелектуалів.

¹⁹ Н. И. Попов. *Речь о новых изобретениях в лунной теории*. Санктпетербург [1752].

²⁰ М. В. Ломоносов. *Слово о происхождении света новую теорию о цветах представляющее: В публичном собрании Императорской Академии наук июля 1 дня 1756 года говоренное Михайлом Ломоносовым*. Санктпетербург [1757].

²¹ Х. Вольф. *Вольфианская Экспериментальная физика: С немецкаго подлинника на латинском языке сокращенная, с котораго на российский язык перевел Михайло Ломоносов*. Санктпетербург 1760; його ж. *Вольфианская Теоретическая физика: С немецкаго подлинника на латинском языке сокращенная, переведена на российский язык Имп. Академии наук переводчиком Борисом Волковым*. Санктпетербург 1760.

²² В. Г. Валлериус. *Минералогия или Описание всякаго рода руд и ископаемых из земли вещей: Сочиненное Иоганном Готшалком Валерием, Королевской Шведской академии в Упсале философии и медицины доктором*. Санктпетербург 1762.

²³ [Б. Шварц]. *Краткое описание мороваго поветрия и средств от онаго предохраняющих с прибавлением о концентрированном укусуном спирте, сочиненное г. медицины доктором и ординарным гданским физиком Вениамином Шварцом, переведенное с немецкаго на российской язык. [Москва] 1771; [Г. Свитен]. *Краткое описание болезней, которья весьма часто приключаются в армиях, кунно с правилами, как оныя врачевать должно, сочиненное г. Фан Свитеном, а на российской язык переведенное медицины доктором Мартыном Тереховским*. Санктпетербург 1778.*

²⁴ Докладно про ці книги в: Л. Посохова. Речі та час ректора Харківського колегіуму Лаврентія Кордета // *Київська Академія*, вип. 11. Київ 2013, с. 109–136.

Потрібно також залучити інформацію про їхню діяльність, проаналізувати їхні погляди, листування, коло спілкування тощо²⁵. У цьому зв'язку варті згадки й висновки дослідників про те, що в Російській імперії «найбільш привабливою була та модель енциклопедизму, яка найбільше була пов'язана з його практичним втіленням у сфері організації науки та освіти»²⁶. Тому не самі енциклопедичні видання, а енциклопедичний метод пізнання та організації освіти були найбільш затребуваними і впливовими²⁷. Хоча проблема енциклопедизму, безумовно, значно ширша, наповнення особистих бібліотек інтелектуалів, котрі мали безпосередній стосунок до закладів освіти, є надзвичайно показовою характеристикою.

«Читати книги нового та новішого смаку» (з листа Самуїла (Миславського) Лаврентію (Кордетові))

На початку XVIII ст. в одному зі своїх віршів чернець Климентій (Зіновій) писав, що необхідно читати «правы[л]ные книги»²⁸. Книги завжди були невід'ємною частиною життя інтелектуалів, тож з'ясування, яка саме з них вважалася особливо затребуваною на той чи той момент часу, актуальне для будь-якого досліджуваного періоду. 1770 року в кількох листах до Лаврентія (Кордета) єпископ Самуїл (Миславський) формулював пораду так: «Читати книги нового та новішого смаку»²⁹. Настанова владики спрямовувала архимандрита на читання найсучаснішої літератури, перелік якої Миславський і пропонував (цей список легко реконструювати, якщо звести воєдино відомості з різних листів), при цьому неодноразово сам надсилаючи ці книжки, а також просячи передавати їх іншим: друзям, приятелям, колегам та учням. Отже, маємо підстави стверджувати, що зібрання книг Лаврентія (Кордета) може продемонструвати дослідникові певне коло книг, які цей респондент і наставник оцінював як нові та важливі. Тенденція, що проглядається при аналізі бібліотеки Кордета, так само притаманна й зібранню Кирила (Лящевецького) та ін. У другій половині століття частка творів (тобто тих, які були написані й опубліковані за 50 і менше років до створення

²⁵ Спробу такого аналізу див., наприклад: Л. Посохова. «Сад украинских наук», с. 189–207.

²⁶ Т. В. Артемьева. Энциклопедизм как эпистемологический феномен: история идеи // *Высшее образование в России* 3 (2005) 139.

²⁷ Там само, с. 143.

²⁸ Климентій Зіновій. *Вірші. Приповісті посполиті*. Київ 1971, с. 144.

²⁹ Преосвященный Самуил, епископ Белогородский. Его письма к архимандриту Лаврентію (1770–1774) // *Курские епархиальные ведомости: Часть неофициальная* 3 (1888) 56. Про це листування ширше див.: Л. Посохова. «Сад украинских наук», с. 189–207.

каталогу) сучасних авторів у багатьох зібраннях сягає половини і навіть 80 %. Для прикладу, у книгозбірні Лаврентія (Кордета), що нараховує 243 найменування, таких творів було близько 200. Натомість у книжкових колекціях першої половини XVIII ст. понад половину становили видання, котрі виійшли друком за сто і більше років до складання каталогів.

У другій половині століття шляхи поповнення книгозбірень урізноманітнюються. Реєстри бібліотек, а також листування свідчать не тільки про спрямованість інтересів інтелектуалів, але й про їхні зусилля з налагодження мережі комунікації з видавцями, книготорговцями та одnodумцями, котрі купували й надсилали книги (стаціонарна торгівля цим видом продукції тоді лише зароджувалася). Цей аспект, на який майже не звертали уваги попередні дослідники, насправді має суттєве значення, адже демонструє і затребуваність, і швидкість розповсюдження новинок наукової літератури.

Енциклопедизм і не тільки

У вже цитованій пораді Самуїла (Миславського) Лаврентію (Кордетові) своєрідну інтригу становить акцент на необхідності орієнтуватись у читанні на книжки «новішого смаку». З листів можна скласти певне уявлення про цей «смак», а реєстри показують, що у бібліотеках духовенства були видання, що відображали зацікавлення їхніх власників новими суспільними ідеями, модними тенденціями тощо. З-поміж іншого бачимо тут такий потужний сегмент, як белетристика, «моральна періодика». Не менш помітний «розділ», присвячений темі виховання. У реєстрах зібрань і Кирила (Лящевецького), і Лаврентія (Кордета) фігурує славнозвісний «Еміль» Жана-Жака Руссо, книги про виховання дітей Джона Локка³⁰, низка менш відомих сьогодні, але знакових для тогочасся творів педагогічного спрямування³¹. У зібраннях є й книжки, адресовані молоді³² та жіноцтву³³.

³⁰ Д. Локк. *О воспитании детей господина Локка*. Москва 1760.

³¹ Ж. Б. Бельгард. *Совершенное воспитание детей, содержащее в себе молодым знатного рода и шляхетного достоинства людям благопристойные манеры и приличные поведению, со многими к поспешествованию счастья их способными правилами и нравоучительными разсуждениями*. Санктпетербург 1760; М. Лепренс де Бомон. *Детское училище или Нравоучительные разговоры между разумною учительницею и знатными разных лет ученицами*. Санктпетербург 1776.

³² И. П. Хмельницкий. *Свет зримый в лицах или Величие и многообразность зиждителей намерений, открывающаяся в природе и во нравах, объясненныя физическими и нравственными изображениями, украшенными достойным сих предметов словом*. Санктпетербург 1773.

³³ П. Будье де Вильмер. *Друг жен, или Искреннее наставление для поведения прекрасного пола*. Москва 1765.

Окремо варто зауважити і про наявність у книжкових збірках вищого духовенства другої половини XVIII ст. розважальної літератури. Її чимало, і вона розмаїта: сатиричні, «жіночі», авантюрні, пригодницькі романи. Серед книжок Кирила (Лящевецького) це: гострий сатиричний роман і байки Людвіга Гольберга³⁴, «жіночий» роман³⁵, байки Федора Еміна³⁶, пригодницько-повчальний роман Прево д'Екзиля (Prévost d'Exiles)³⁷, філософський роман Мармонтеля³⁸, комедії Мольєра, шахрайський роман Лесажа³⁹ та ще кілька пригодницьких повістей⁴⁰. У Лаврентія (Кордета) також була низка творів розважально-моралізаторського змісту⁴¹.

Значна частка такої літератури спонукає до оцінки її призначення та ролі у житті власників. Показово, що Іван Альмес, вивчаючи книгозбірні чернечих спільнот Львівської єпархії XVII–XVIII ст., теж констатував зростання в зібраннях «розважального читива» у 1750–1770-ті рр.⁴²

³⁴ Л. Гольберг. *Басни нравоучительныя с изъяснениями г. барона Голберга*. Москва 1761; його ж. *Подземное путешествие, представляющее историю разнородных с удивительными и неслыханными свойствами животных, тако ж образец житья и домостроительства оных, которое с чудными и разнопревратными похождениями чрез двенадцать лет отправя, наконец в Копенгагене на латинском языке на свет издал Николай Климбергенский*. Санктпетербург 1762.

³⁵ Б. Кошуа. *Изабелла Мендоза Испанская, повесть сочиненная госпожею Кошуа*. Санктпетербург 1760.

³⁶ Ф. А. Эммин. *Нравоучительныя басни*. Санктпетербург 1764.

³⁷ А. Ф. Прево д'Экзиль. *Приключения маркиза Г... или Жизнь благородного человека, оставившаго свет* / пер. на рос. мову И. Елагиним. Санктпетербург 1756–1765.

³⁸ Ж. Ф. Мармонтель. *Велизер сочинения господина Мармонтеля, члена Французской Академии*. Москва 1768.

³⁹ А. Р. Лесаж. *Похождения Жилблаза де Сантилланы, описанныя г. Ле Сажем*. Санктпетербург 1760–1761.

⁴⁰ *Житие и достопамятныя приключения Зелинтовы*. Санктпетербург 1763; *Сирота аглинская, или История о Шарлотте Суммерс*. Санктпетербург 1763.

⁴¹ Ось кілька прикладів: И. А. Гофман. *О спокойстве и удовольствии человеческого*. Санктпетербург 1762–1763; *Куриозное и краткое изъяснение любопытства достойных наук физиогномии и хиромантии*. Москва 1765; У. Уолш. *Гошпиталь дураков, То есть представление в разговорах разнаго рода людских дурачеств, сочинение г. Вельша*. Санктпетербург 1773; М. И. Прокудин-Горский. *Уединенное размышление деревенского жителя*. Москва 1770; П. Тавернье. *Краткие разговоры о разных, до наук и до любопытства касающихся весьма куриозных вещах, в вопросах и в ответах представленных; изданы от ректора Лионскаго университета Павла Тавернье 1597 года*. Санктпетербург 1761; *Жизнь и похождения российского Картуша, именуемаго Каина, известного мошенника и того ремесла людей сыщика, за раскаяние в злодействе получившаго от казни свободу, но за обращение в прежний промысл сосланнаго вечно на каторжную работу, прежде в Рогервик, а потом в Сибирь*. Санктпетербург 1777.

⁴² І. Альмес. *Книгозбірні у соціокультурному просторі чернечих спільнот Львівської єпархії XVII–XVIII ст.*: Дис. ... канд. іст. наук. Львів 2018, с. 188.

ТОП-5 знакових книг

Відмова від лінійного перерахування відомих творів у бібліотеках інтелектуалів вимагає постановки нових дослідницьких питань. Наприклад: чи реально нині реконструювати перелік найбільш знакових книг для другої половини XVIII ст.? Цей набір книжок має бути своєрідним маркером, що позначає згусток ідей, новацій, інтелектуальних викликів тієї доби. Зрозуміло, що для різних регіонів Європи цей список буде відрізнятися. Виявити такі твори допомагають наукові праці, передовсім західних колег, з історії Просвітництва, освіти та читання. Для Гетьманщини та Слобожанщини пропонуємо такий набір книжок: «Натурфілософія» Фрідріха Християна Баумейстера, «Еміль» Жана-Жака Руссо, «Робінзон Крузо» Данієля Дефо, «Пригоди Телемака» Франсуа Фенелона, філософський роман Вольтера «Кандід».

Цей прийом дає змогу окреслити чутливість тієї чи тієї категорії людей до «Просвітницького міксу». Подивимося як це працює на прикладі тих бібліотек, які ми розглядали у статті. З названих «ТОП-п'ятірки» чотири книжки були у Кирила (Лящевецького), три – у Лаврентія (Кордета). Вони наявні й у зібраннях освіченої козацької старшини, зокрема бунчуковий товариш Степан Лашкевич теж володів чотирма з цих п'яти західноєвропейських творів.

Застосування дослідницького інструмента «П'ять знакових книг» дає змогу також порушити проблему частотності відповідних видань у приватних книгозбірнях, а отримані результати таких студій фіксуватимуть, з-поміж іншого, і зміни читацьких інтересів інтелектуалів у попередні чи наступні роки.

Поліфонія мов, друкарні та переклади

Сюжет, пов'язаний із наявністю книжок, написаних різними мовами (польською, німецькою, латиною тощо), як уже мовилося на початку статті, неодноразово розглядався в науковій літературі, й на сьогодні маємо декілька важливих спостережень щодо цього. Свого часу Ігор Шевченко зазначив, що культурна орієнтація української шляхти на Польщу тривала до середини XVIII ст.⁴³ Цей висновок підтверджують і реєстри книгозбірень. Що ж до книг церковнослов'янською та російською мовами, то, згідно з дослідженнями Олени Дзюби, в XVII–XVIII ст. вони становили невелику частину книгозбірень, і тільки в 1760–1780-ті рр. їх стало більше⁴⁴. Уточнимо, що в ці роки відсоток російськомовних книг у багатьох особистих

⁴³ І. Шевченко. *Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII ст.* Львів 2001, с. 129.

⁴⁴ О. Дзюба. *Приватні бібліотеки України*, с. 300.

бібліотеках наближається до 60 %. Це видання, друковані переважно громадянським шрифтом. Церковнослов'янських книжок, натомість, зовсім мало, лише кілька відсотків.

У реєстрах бібліотек вказується й місце друкування книг. Якщо в зібраннях першої половини XVIII ст. домінувала література (навчальна й наукова), яка побачила світ на території Речі Посполитої, то в другій половині століття це здебільшого московські та петербурзькі видання. Багато тих книг були російськими перекладами наукових праць (переважно з німецької), що вийшли з друкарень Московського університету і Сухопутного шляхетного кадетського корпусу (ці переклади нерідко робили вихідці з України).

Висновки

Вивчення бібліотек завжди спрямоване на встановлення джерел «інтелектуальної поживи» людей різних часів. Водночас особисті книгозбірні можуть слугувати показником функціонування певної інтелектуальної мережі, в якій розповсюджується цей культурний продукт, а також індикатором інших сутнісних характеристик спільноти. Щодо конкретних висновків, то, по-перше, слід підкреслити роль духовенства у процесі сприйняття та популяризації ідей Просвітництва. По-друге, приватні книжні зібрання вищого духовенства дають змогу простежити зміни в читанні на українських теренах (появу «екстенсивного» читання, нові читацькі практики⁴⁵). Склад бібліотек архимандритів та архиєреїв українських єпархій дають можливість зафіксувати межі й виявити канали поширення нових віянь, визначити наслідки культурного трансферу, залученість цього регіону в загальноєвропейські процеси, специфіку пошуків відповідей на виклики Просвітництва. Втім, вже зараз можна зробити висновок, що на українських землях у другій половині XVIII ст. відбувся динамічний культурний процес, результатом якого було присвоєння інтелектуального продукту, котрий став яскравою ознакою доби Просвітництва. Вміст бібліотек інтелектуалів, на нашу думку, свідчить на користь тези про існування «українського Просвітництва»⁴⁶ як певного культурного феномена, зі своєю національно-регіональною специфікою.

⁴⁵ Маємо на увазі відому парну понятійну конструкцію Рольфа Енгельсінга, в якій інтенсивне читання протиставляється екстенсивному (див.: R. Engelsing. *Der Bürger als Leser. Lesergeschichte in Deutschland, 1500–1800*. Stuttgart 1974).

⁴⁶ Див. дискусію про це: В. Склокін. Чи існувало українське Просвітництво? Кілька міркувань із приводу незавершеної історіографічної дискусії // *Київська Академія*, вип. 12. Київ 2015, с. 146–159.